प्रकरण दुसरे

वरेरकर पूर्व आणि वरेरकरकालीन मराठी कादंबरी

प्रकरण दुसरे

वरेरकर पूर्व आणि वरेरकरकालीन मराठी कादंबरी

मामा वरेरकरांची वाङ्मयीन जडण—घडण कशा प्रकारे झाली याचा अभ्यास मागील प्रकरणामध्ये केलेला आहे. वरेरकरांनी आपल्या कादंबऱ्यामध्ये प्रामुख्याने सामाजिक प्रश्न हाताळलेले आहेत. मामा वरेरकरांनी लोकांना वास्तव परिस्थितीची जाणीव करून देऊन लोकांच्यामध्ये जागरूकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न आपल्या कादंबऱ्यामधून केलेला दिसून येतो.

वरेरकर पूर्व व वरेरकरकालीन मराठी कादंबरीचा अभ्यास करीत असताना कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराचा उगम कसा व केव्हा झाला हे पाहणे आवश्यक ठरते. मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा जन्म १९ व्या शतकामध्ये झाला. घडलेले प्रसंग पाहून स्मरणशक्ती व कल्पनाशक्तीने कथन करणे या स्वभावधर्मातून फार प्राचीन काळात कथा निर्मिती झाली. पुराणकथा, लोककथा या कथा मराठीत परंपरेने चालत आल्या. या पारंपरिक कथातून कादंबरीची बीजे पेरली गेल्याचे दिसते.

कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार इंग्रजी राजवटीत जन्माला आला. तसे पाहिले तर गोष्ट सांगणे आणि गोष्ट ऐकणे ही मानवाची प्रवृत्ती पुरातन आहे. पुराणे, आख्याने, बखरी, इ. ग्रंथातून कादंबरीची काही अंगोपांगे जाणवतात. १९२९ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' या ग्रंथात [illegible] एक अर्थ दिला आहे. [illegible] कुसुमावती देशपांडे यांनी ''एका विशिष्ट तऱ्हेच्या कल्पित कथेला कादंबरी हे नाव मराठीत बऱ्याच आधीपासून रूढ असावे.''[१] असा जो तर्क केला आहे तो खरा असावा. कादंबरी या प्रकाराचा उदय इंग्रजी वाङ्मयाच्या अनुकरणातून झाला आहे. या वाङ्मय प्रकाराचा उल्लेख इंग्रजीत 'नॉव्हेल' असा केला जातो. [illegible]

[illegible] हा त्याकाळी शब्द वापरण्याचा प्रयत्न झाला. [illegible] झाला नाही.

हरिकेशवजींची 'यांत्रिकक्रमण' ही मराठीतील पहिली कादंबरी आहे. इ.स. १८४१ मध्ये ही कादंबरी लिहिली. ''पिलग्रिम्स प्रोग्रेस'' या इंग्रजी ग्रंथाचे हे भाषांतर असून सरस उतरलेले आहे. या कादंबरीतील वातावरण परकीय असल्यामुळे मराठी लोकांना अपरिचित वाटते. मराठी गद्य लेखनाचा प्रथम प्रयत्न झाला. या पलिकडे यास अधिक महत्त्व नाही.

इ.स. १८०० ते १८०४ या कालखंडामध्ये भाषांतर, अद्‌भुत ऐतिहासिक व सामाजिक असे चार प्रवाह आपआपल्या परीने मार्गक्रमण करीत होते. मामा वरेरकरांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचा विचार येथे महत्त्वाचा आहे. वरेरकर पूर्व व वरेरकर कालीन कादंबऱ्यांचा अभ्यास करणार आहोत. [illegible] प्रामुख्याने [illegible] सामाजिक कादंबऱ्यांची विस्ताराने मांडणी करणार आहोत.

१) भाषांतरीत कादंबरी

''१८१८ ला पेशवाईचा अस्त झाला. व इंग्रजी अंमल भारतावर सुरू झाला. भिन्न भाषिय कादंबऱ्यांची मराठी भाषांतरे वा रूपांतरे ही मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रातील एक वेगळीच पण बरीच रूळलेली वाट म्हणता येईल.''[२] भाषांतरापासून मराठी कादंबरीला प्रारंभ झाला. कादंबरी वाङ्मयाला लागणारी सामग्री इंग्रजपूर्व काळात ही मराठी वाङ्मय प्रकारात विखुरलेली होती. परंतु प्रत्यक्ष कादंबरीचा उगम मात्र अव्वल इंग्रजीमध्ये व इंग्रजी वाङ्मयाच्या संस्कारामुळे व अनुकरणामुळे झाला. या प्रथमावस्थेत बरीच इंग्रजी कादंबऱ्याची मराठीत भाषांतरे केली गेली. १८०६ मध्ये 'इसापनीतीचे' मराठी भाषांतर 'बालबोध मुक्तावली' असे करण्यात आले. तर वैजनाथ पंडित यांनी सिंहासन बत्तिशी, पंचतंत्र,

हितोपदेश, राजा प्रतापादित्याचे चरित्र याही पुस्तकांचे मराठीत भाषांतर केले. याबरोबरच सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनी १८२८ मध्ये 'बालमित्र व इसापनीती' ही कथात्मक पुस्तके लिहिली. मराठीत जिला कादंबरी म्हणता येईल अशी एक कथा भाषांतराच्या रूपाने १८४१ मध्ये मराठीत आली. जॉन बनियनच्या ''पिलग्रिम्स प्रोग्रेस'' चे हरि—केशवजी यांनी भाषांतर करून ''यात्रिकक्रमण'' या नावाने प्रसिध्द केली. ही मराठीतील पहिली भाषांतरीत कादंबरी म्हणता येईल.

२) अद्भुतरम्य कादंबरी :-

भाषांतरीत कादंबरी ही अद्भुतरम्य कादंबरीची पाऊल वाट आहे. वाईच्या लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांची 'मुक्तामाला' ही १८६१ ला पहिली अद्भुतरम्य कादंबरी लोकप्रिय झाली. 'मुक्तामाला' या कादंबरीत जुने संस्कृत वळण आणि इंग्रजी कादंबरीचे वळण एकमेकांत मिळून गेले आहे. यानंतर हळबे यांनी 'रत्नप्रभा' ही कादंबरी १८०८ ला लिहिली. [illegible] सूर आहेत. असहाय्य [illegible] जीवन, केशवपन, रूढी, पुनर्विवाहाची कल्पना, या [illegible] विषय मांडलेले आहेत.

[illegible] ऐतिहासिक कादंबरी :-

ऐतिहासिक कादंबरी म्हणजे अद्भुतता व वास्तवता [illegible] जोडणारा पूल आहे. अद्भूतरम्य कादंबरीचे थोडे सुधारीत रूप म्हणज ऐतिहासिक कादंबरी होय. हिंदुस्थानच्या इतिहासाविषयी व [illegible] अभिमान जागृत [illegible] ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा जन्म [illegible] १८७१ मध्ये गुंजीकरांची 'मोचनगड' [illegible] पहिली कादंबरी होय.

3) सामाजिक कादंबरी :-

इंग्रजी शिक्षणाने स्वसमाजातील दोष दिसू लागले. ते दूर कण्यासाठी उपाय सुरू झाले. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे

आपल्या लोकांना आपला धर्म व आपल्या रूढी तपासून पहाव्याशा वाटल्या. समाजसुधारणेची चळवळ ही चालू होतीच. बालविवाह, स्त्री—शिक्षण, विधवा विवाह [illegible] या पार्श्वभूमीवर बाबा पद्मनजी यांनी विधवांच्या प्रश्नांवर १८५७ मध्ये 'यमुनापर्यटन' ही सामाजिक कादंबरी लिहिली. हा वाङ्मय प्रकार प्रबोधनासाठी उपयुक्त ठरू शकतो. हे 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीने सिध्द झाले.

वरेरकरपूर्व काळातील लेखकांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचा परिचय

१) १८०० ते १८८० कालखंड

बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' हया कादंबरीने सामाजिक कादंबऱ्यांची मुहूर्तमेढ रोवली. मराठीतील प्रारंभीच्या सामाजिक कादंबऱ्या फ्रेंच इंग्रजीतील भाषांतरे आहेत. [illegible] हास फिटली', 'मथुरा', [illegible] इ.

बालविवाहमुळे उद्भवलेल्या समस्यांचे विवेचन करणारी विनायक दामले यांची 'अवलिया' (१८५९) ही कादंबरी खूप लोकप्रिय झाली. इ. स. १८७९ साली रहाळकर यांची 'नारायणराव व गोदावरी' ही सामाजिक कादंबरी प्रसिध्द झाली. महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गाचे वास्तवदर्शी चित्रण करण्यात या कादंबरीचे कथानक पुढे प्रसिध्द झालेल्या हरिभाऊंच्या 'मधली स्थिती' कादंबरीशी जुळते. तर विनायकराव ओक यांच्या 'शिरेस्तेदार' या छोटया कादंबरीत लाच खाण्यापासून होणाऱ्या दुष्परिणामाचे प्रत्ययकारी वेधक वर्णन आले आहे. यशवंतराव आत्मचरित्र वेणू, रंगराव या वासुदेव बळवंताच्या कांतीची पार्श्वभूमी असलेली श्री. पंडित यांची 'सुशील यमुना' अवतरली.

अशा प्रकारे मराठी कादंबरीच्या पहिल्या तीस वर्षात तिच्यावर इंग्रजी, फारशी व संस्कृत या तिन्ही भाषांतील कथा वाङ्मयाचा संस्कार झालेला आढळून येतो. तर तिच्या प्रवृत्तीत विविधता दिसून येते. तिचा एक प्रवाह अद्‌भुतरम्य अलंकारप्रचूर करमणूकप्रधान होता आणि दुसरा वस्तुनिष्ठ व सामाजिक ध्येयवादाने प्रेरित झालेला होता. पहिली प्रवृत्ती स्थितिनिष्ठ व परंपरेचा पुरस्कार करणारी आहे. तर दुसरी प्रगतीशील जीवनाचे स्वरूप जाणून घेऊन त्यात परिवर्तन घडवून आणण्याची आकांक्षा बाळगणारी मानवाच्या वास्तव सुख दु:खाशी समरस होणारी आहे.

[illegible] [illegible]जिक कादंबरी [illegible] होती [illegible]दंबरीतून एक [illegible]स्तवचित्र [illegible] करावे [illegible] [illegible]चा जन्म या [illegible]खंडात [illegible]लेला दिसतो. एका अर्थाने या का[illegible]ने मराठी [illegible]दंबरीच्या जड[illegible] [illegible] [illegible] लावला.

२) १८८० ते १९२० कालखंड

अव्वल इंग्रजीनंतर 'प्रबोधना' च्या प्रेरणेचा प्रभाव वाङ्मयाच्या सर्व क्षेत्रांत दिसून येत होता. याला कादंबरीही अपवाद नव्हती. काही वस्तुस्थिती निदर्शक कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. पण त्यातून कादंबरीकारांपेक्षा हरिभाऊ सर्व दृष्टीने वेगळे होते. म्हणूनच त्यांच्या कादंबरी लेखनाचा प्रभाव या कालखंडावर अधिक पडला.

मराठी कादंबरीची परावलंबी प्राथमिक व परदृष्ट अवस्था मागे पडून १८८५ पासून हरिभाऊंच्या कादंबरीमुळे मराठी कादंबरीचे कलात्मक व बोधात्मक ऐश्वर्य वृध्दिंगत होऊन कादंबरीचे स्वतंत्र प्रौढ आणि प्रभावी स्वरूप प्रकट झाले.

[illegible] [illegible] [illegible] हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ह. ना. आपटे यांनी डेक्कन कॉलेज मध्ये असताना रेनॉल्डस्च्या 'Mystries of old London' या पुस्तकाचे 'मधली स्थिती' नावाने मराठीत भाषांतर केले. स्त्री—स्वातंत्र्य, सुधारणा, सहाय्य, प्रेरणा व

रंजनाबरोबर उद्‌बोधन हे हरिभाऊ आपटे यांच्या 'मधली स्थिती' या कादंबरी मध्ये दिसून येते.

हरिभाऊ आपटे यांनी 'करमणूक' हे साप्ताहिक चालविले. हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यामध्ये तत्कालीन, सामाजिक सुधारणांच्या जाणिवेने माजलेली खळबळ, सामाजिक स्थिती व स्वतःची पुरोगामी दृष्टी दिसते. हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यामध्ये दुर्दैवी ठरलेल्या गतधवांच्या अनुकंपनीय स्थितीचे हृदयद्रावक वर्णन, समाजातील बुरसटलेल्या रूढी, अवडंबर नीतीची पायमल्ली, ढोंगी व्यक्ती यांचे यथार्थ चित्रण आहे. 'यशवंतराव खरे' ही राजकीय विचारधारा मांडणारी कादंबरी आहे. 'मी' या कादंबरीत ध्येयवेडया, त्यागी, भावप्रधान उदात्त वृत्तीच्या देशसेवकाचे चित्र रेखाटले आहे. तर 'भयंकर दिव्य' या कादंबरीमध्ये पुनर्विवाह व त्याची संतती या सारख्या समस्या, आढळतात 'मायेचा बाजार' मध्ये घरजावयाचे कुटील कारस्थान, 'जग असे आहे' या कादंबरी मध्ये संस्थानी राजकारण तर 'कर्मयोग' मध्ये कर्मश्रध्देला धर्मश्रध्देची जोड इ. विषय हाताळलेले आहेत.

हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्यामध्ये मनोरंजनातून उद्‌बोधन आढळते. [illegible] आत्मीय [illegible] [illegible] जाण्यासाठी [illegible] करते [illegible] खरे वाङ्मय होय. [illegible] सामाजिक [illegible] [illegible] [illegible] मांडले [illegible] त्यांनी वाङ्मयातन आत्मानुभूतीचा जिव्हाळा, निर्माण केला. [illegible] सहानुभूतीने [illegible] कलावंताची व [illegible] [illegible] त्यांची भाषा शब्दांची नसते [illegible]

हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत वास्तवतावाद व ध्येयवाद यांचे सहज साहचर्य अत्यंत रम्य आणि स्फूर्तिदायक चित्रण आहे. कथानक प्रधान व व्यक्तिदर्शन प्रधान हे

हरिभाऊंच्या कादंबऱ्याचे वैशिष्टय आहे. त्यांच्या कथा भुरळ पाडणाऱ्या, चातुरी—कुतूहले, विस्मय उत्कंठा निर्माण करणारी आहेत तर कथानके रससिध्दीच्या दृष्टीने यशस्वी वाटतात. त्यांच्या पात्रांच्या व्यक्तिरेखातून मनुष्य स्वभावाचे सूक्ष्म सखोल ज्ञान व अपार सहानुभूती उभी राहते. आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांना 'आजकालच्या गोष्टी' हे नाव दिले.

महाराष्ट्राच्या विशिष्ट कालखंडाचा इतिहास या कादंबऱ्यात आहे. तत्कालीन सामाजिक स्थित्यंतरे प्रारंभी इंग्रजीचे अंधानुकरण नंतर स्वस्थितीची जाणीव व स्वोन्नतीसाठी प्रयत्न, जुन्यानव्याची भेसळ नंतर राष्ट्रोन्नतीच्या कल्पनात व्यापकता औदार्य आणि निश्चितपणा आलेला दिसतो. ही चारही स्थित्यंतरे हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्यात आढळतात.

हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्यांतून हितकर व पथ्यकर सुधारणांचा पुरस्कार केला. हरिभाऊंनी स्त्री—शिक्षण, सुधारणांविषयीचे विचार मांडले. ''प्रा. वि. बा. आंबेकर याच्या मते — 'समृध्द संविधानक, त्याची वास्तवादी एकरूपता त्याला दिलेले विशाल अनुभूतीचे पाणी, त्यामुळे विषयाची लांबी—रूंदी लहान असून ही एखाद्या डोहाप्रमाणे खोल व गंभीर वाटणारा आशय वाचकाला भासवून देण्याची हातोटी जिवंत माणसांच्या चैतन्यपूर्ण क्रिया वाचकाला दृष्टिगोचर करून देण्याचे कौशल्य आणि समाजाच्या भाषेचे सर्वांगीण दर्शन ही हरिभाऊंनी कादंबरी वाङ्मयात निर्माण केलेली वैशिष्टये आहेत.''[३] हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक कादंबरीच्या रूपाने मराठी कादंबरी रंजन, बोध, वर्णनात्मकतेकडून वेगळी होऊन स्वाभाविकता व प्रत्यक्षाकडे वळलेली दिसते.

१८८५ ते १९२० या काळात अनेक ऐतिहासिक कादंबऱ्या समृध्द करण्याचे श्रेय व्दारकानाथ माधवराव पितळे ऊर्फ नाथमाधव यांना जाते. त्यांनी काही सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या.

'विहगवृंद' 'डॉक्टर कादंबरी', 'विमलेची गृहदशा', 'स्वयंसेवक', रेनॉल्डस्च्या 'केथेन' कादंबरीचे 'वीरधवल' नावाचे सरस रूपातर केले. 'रायक्लब' अथवा 'सोनेरी टोळी' या कादंबऱ्या लोकप्रिय झाल्या.

वि. सी. गुर्जर यांची बंगाली कादंबऱ्याचे मराठी रूपांतरकार म्हणून ओळख आहे. 'देवता, शशांक, जीवनसंध्या, असारसंसार' इ. कादंबऱ्या मध्यम वर्गातील सुशिक्षित सत्प्रवृत्त कुटुंबाची चित्रे, घरगुती भाषा, चटकदार संवाद, निरागस घरगुती विनोद यामुळे वि. सी. गुर्जर यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय आहेत.

कृ. के. गोखले यांनी इंग्रजी कादंबऱ्यांचे रूपांतर केले. त्यांच्या 'एकत्र की विभक्त' कादंबरीत एकत्र कुटुंब पध्दतीत स्वतंत्र हक्क नसलेल्या स्त्रीच्या अनुकंपनीय अवस्थेचे चित्र रेखाटले आहे.

कृष्णाजी अनंत एकबोटे ऊर्फ सहकारी कृष्ण यांनी सामाजिक व कौटुंबिक विषयांवर कादंबऱ्या लिहिल्या. काशीताई कानिटकर यांची 'रंगराव' ही कादंबरी प्रसिध्द आहे. ग. वि. कुलकर्णी यांच्या 'कर्मसंन्यास' या कादंबरी मध्ये विधवांची अनुकंपनीय दीन स्थिती हा विषय मांडला आहे. 'जन्मठेप' या कादंबरीमध्ये पतीने कितीही अत्त्याचार, गुन्हे केले तरी पत्नीस काडीमोड नाही. या दुःखाचे चित्रण त्यांच्या कादंबऱ्यामध्ये आढळते. चिंतामणराव वैद्य यांची 'दुर्दैवी रंगू' हया कादंबरीमध्ये तत्कालीन 'रंगपंचमी, नवरात्र, सती, दत्तकविधान, ज्योतिष' इ. विविध धार्मिक — सामाजिक चालीरितीची माहिती कथासूत्रातून गुंफलेली आहे.

ना. ह. आपटे यांनी सामाजिक बोधप्रदान कादंबऱ्या लिहिल्या आपटे हे सत्त्वशील वृत्तीचे बहुप्रसव लेखक आहेत. त्यांच्या अनेक सामाजिक कादंबऱ्यापैकी 'वैभवाच्या कोंदणात, भाग्यश्री, याला कारण शिक्षण, पहाटे पूर्वीचा काळोख, सुखाचा मूलमंत्र' इ. कादंबऱ्या लोकप्रिय आहेत. सद्भिरूची पालन,

समाजाच्या नीतीचा, शीलाचा दर्जा वाढावा हे गुण त्यांच्या कादंबऱ्यात आढळतात. ना. ह. आपटे हे आपल्या कादंबऱ्यातून उपदेश करतात. त्यामध्ये कळकळ व प्रामाणिकपणा हे गुण आढळतात.

१८८० ते १९२० या कालखंडामध्ये काही कादंबरीकारांनी मराठी कादंबऱ्याच्या निर्मितीला प्रोत्साहन दिले. त्यापैकी श्री. भिसे, मंगेशराव कुलकर्णी यांची 'भारत गौरव ग्रंथमाला' श्री. कोठारी यांची 'सुरस ग्रंथमाला' श्री. पांगला यांची 'सरस वाङ्मय रत्नमाला' तसेच 'मकरंद माला', 'हिंद एजन्सी माला' इ. मनोरंजन उद्यात अरविंद नवयुग इ. मासिक रेखीव अशा कुटूंब कथा लिहून त्यांनी मध्यमवर्गीय स्त्री वाचकांचे मनोरंजन केले.

या कालखंडामध्ये सामाजिक प्रश्नांची चर्चा झाली. स्त्री जीवनावरील या समस्यांकडे सुशिक्षित समाजाचे लक्ष वेधले केले.

वरेरकरकालीन काळातील लेखकांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांच्या परिचय

३) १९२० ते १९४० कालखंड

१९१९ मध्ये पहिले महायुध्द संपले टिळक युगाचा अस्त झाला. स्वातंत्र्यलढा तीव्र गतीने सुरू झाला. या लढयाचे नेतृत्व महात्मा गांधीजींच्या हाती आले. गांधीजींचे समाजपरिवर्तनाचे विविध कार्यक्रम सुरू झाले. असहकारितेचे नवे पर्व सुरू झाले. गांधीजीचा अध्यात्मवादी दृष्टिकोण समाजाबरोबरच व्यक्तीच्या मनाच्या परिवर्तनाची गरज आहे. असा गांधीजीचा आग्रह होता.

डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्यामध्ये — [illegible], चिंतन, विषयाचा व्यापकपणा आणि मतप्रदर्शनाचा अवखळपणा आढळतो. त्यांच्या 'गोंडवनातील प्रियंवदा', 'परागंदा', 'आशावादी', 'गावसासू', 'ब्राह्मणकन्या', 'विचक्षणा', 'भटक्या' इत्यादी

कादंबऱ्यातून त्यांनी समाजातील [illegible] पावित्र्य, पुनर्विवाहाचे योग्ययोग्यत्त्व, प्रणयविवाह, परजातीतील विवाह इ. अनेक विषय मांडले. डॉ. केतकर हे उपयुक्तवादी आहेत. हजारो वर्षाच्या विकासाचे मार्मिक समीक्षण करणारे एक कठोर विवेचन होत. त्यांचे विचार, कल्पना वैचित्र्यपूर्ण आणि स्वतंत्र बुध्दिवाद व्यक्त करणाऱ्या त्यांच्या कादंबऱ्या आहेत.

[illegible] कादंबरीचे [illegible] आणि समृध्द [illegible] डॉ. केतकर यांची वाङ्मय दृष्टी समाजहित सापेक्ष आहे. त्यांच्या कादंबऱ्या विचार करण्यास प्रवृत्त करतात. त्यांच्या कादंबऱ्या शाब्दिक बोजडपणामुळे काटेरी वाटल्या तरी त्यातील पूर्णत्वास पोचलेल्या विचारांनी वाचकांची मने परिपक्व होतात. डॉ. केतकर यांच्या कादंबरी विश्वात 'ब्राह्मणकन्येला' अधिक मान आहे. कथानकाची प्रमाणबध्दता आवश्यक तेवढेचे पात्र, परिणामकारक व्यक्तिरेखा नाटयगुण आढळतात. 'ब्राह्मणकन्या' या कादंबरीमध्ये ब्राह्मणाला झालेल्या जातीबाहय संततीचा प्रश्न मांडलेला आहे. समाजशास्त्राच्या निश्चित भूमिकेवरून हिंदु समाजातील रूढ सामाजिक शासनातील प्रतिगामी भाग काढून टाकून समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला पोषक मार्गदर्शन करून ते सामान्य वाचकापर्यंत पाहेचविण्याचे काम केले. स्त्री—पुरूष सबंधाची जास्तीत जास्त प्रगतीशील आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यसुकर भूमिकेवरून पुनर्रचना केलेली आढळते. डॉ. केतकर हे स्त्री स्वातंत्र्याचे पराकोटीचे कैवारी होते. म्हणून त्यांच्या कादंबरीतील नायिका प्रियंवदा म्हणते — 'राष्ट्र म्हणजे बायका, पुरूष नव्हे' ती पुरूषी धर्मशास्त्राचा धिक्कार करते. स्त्री स्वातंत्र्यार्थ मातृसत्ताक कुटुंबपध्दती रूढ व्हावी हा विचार 'ब्राह्मणकन्ये' तील वैजनाथ स्मृतीत आलेला आहे. मध्यमवर्गीय स्त्रीने आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र व स्वावलंबी व्हावे असा विचार डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्यातून दिसून येतो.

डॉ. केतकर परिस्थितीवादी होते माणसाच्या चांगुलपणावर त्यांची उदंड व अदम्य श्रध्दा होती. ते दीन दुबळया लोकांच्या उध्दाराचा उपाय शोधतात. डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्यात चैतन्य आहे. पात्रे प्रभावी व परिणामकारक आहेत. [illegible] केतकर [illegible] कादंबऱ्यांमध्ये [illegible] डॉ. केतकर यांनी अनेक सामाजिक प्रश्न, उदा—अधर्मसंतती, मत्तमयूरी, भिन्नधर्मीय पतिपत्नीची संतती, कलावंतिणीच्या विवाहाचा व संततीचा प्रश्न, स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न, विवाहपूर्व अनुनयाचा प्रश्न इ. प्रश्न आपल्या कादंबऱ्यातून मांडले. विधवा विवाहासारख्या प्रश्नाकडे पाहण्याची नवी समाजशास्त्रीय दृष्टी मांडली.

वा. म. जोशी यांच्या 'सुशीलेचा देव' आणि 'इंदू काळे व सरला भोळे' या दोन कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीला विचारसामर्थ्य मिळवून दिले. 'सुशीलेचा देव' या कादंबरीतून मध्यमवर्गीय, स्त्रीच्या भावविश्वाचे तिला जाणवलेल्या सामाजिक संघर्षाचे चित्र रेखाटले आहे. 'इंदू काळे व सरला भोळे' या कादंबरी मध्ये त्यांची वैचारिक भूमिका दिसून येते. वा. म. जोशी यांनी उत्तरा, सुशीला, सरला यांच्या व्यक्तिदर्शनातून स्त्री—स्वातंत्र्याच्या कौतुकाला प्राप्त होऊ शकणाऱ्या अवस्थांची ओळख करून दिली. सत्यनिष्ठ ही त्यांच्या विचारशीलतेची प्रमुख आधारशक्ती आहे. ते आपल्या कादंबऱ्यामध्ये सत्यान्वेषण करतात. म्हणूनच त्यांच्या चतुस्त्र व्यासंगशीलतेचा प्रत्यय येतो. 'सत्य, सौजन्य व सौंदर्य' या सुमंगल तत्त्वत्रयीला त्यांच्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. वाङ्मयीन सौंदर्याच्या घटकाची त्यांना पूर्ण जाणीव आहे. ''प्रा. वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात, त्यांच्या कादंबऱ्या कलात्मक सौंदर्याबाबत उदासीन असून काही कादंबऱ्यांनी अविष्कृत होणारे त्याचे

ज्ञानपरितुल्य व तत्त्वजिज्ञासू व्यक्तिमत्त्व हेच त्यांच्या कादंबऱ्यांचे सामर्थ्य आहे.''[४]

दगडाला देव मानण्यापासून ध्येय हाच देव आहे. असे मानणे ज्ञानमार्ग विरूध्द कर्ममार्ग, कला विरूध्द नीती, ध्येय विरूध्द स्थिती यासारखे प्रश्न त्यांच्या कादंबऱ्यामध्ये प्रगतीशील सामाजिक तत्त्व तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केलेला आहे. परंपरागत रूढींनी केलेल्या कुचंबणेतून बाहेर पडणारी स्त्री त्यांनी रेखाटली आहे. कर्तबगार आणि समजदार ध्येयनिष्ठा जीवनात सहाय्य करणारी व पती निधनानंतरही समाजसेवेचे खडतर व्रत चालवणारी सरला भोळे तर उलट नीतीचे ताळतंत्र न सांभाळणाऱ्या अतिरिक्त कलानिष्ठेचे वळण कमला, इंदू यांच्या व्यक्तिचित्रणात दिसते. आपल्या स्वतंत्र व्यक्तित्त्वाची जाणीव झालेली व आपल्या जीवनात प्रगतीपर मूल्यांना सफल करण्यासाठी धडपडणारी नवी स्त्री त्यांनी कादंबऱ्यातून घडविली आहे. डॉ. अ. ना. देशपांडे म्हणतात ''मराठी कादंबरीचे कलावैभव जरी ते फारसे वाढवू शकले नाहीत तरी मराठी कादंबरीचे तत्त्ववैभव वाढविण्यात उच्च श्रेणीच्या तत्त्वाजिज्ञासू वृत्तीने जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मराठीतील कादंबरी लेखनात प्रथमच आणून सोडण्यात वा. म. जोशी यांनी स्पृहणीय यश मिळवले यात ही काही शंका नाही.''[५]

ना. सी. फडके यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून समाज जीवनातील वैवाहिक प्रश्न प्रगतीपर व सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोणातून मांडलेले आहेत. कादंबऱ्यातील पात्रांच्या जीवनातून व कथानकातून वास्तवतेचा भाग उत्पन्न व्हावा व त्याबद्दल वाचकांना आत्मीयता वाटावी म्हणून प्रा. फडके यांनी आपल्या कादंबऱ्यामध्ये राजकारणाचे व समाजकारणाचे प्रवाह आणून सोडतात. उदा — 'झंझावत', 'प्रतिज्ञा', 'उजाडले' पण सूर्य कोठे आहे ? 'जेहलम' इ. कादंबऱ्या फडके यांच्या कादंबऱ्यात व अद्ययावतता असूनही वाचकांच्या मनात

त्यांच्या कादंबऱ्या आपले स्थान निर्माण करू शकल्या नाहीत. त्यांच्या अंगी उदंड रसिकता होती, पण त्या रसिकतेत उदात्ततेचा व सखोलतेचा अभाव होता. मराठी कादंबरी लेखनात अभ्यासपूर्वक लालित्य आणण्याचा श्रेयाचा फार मोठा वाटा फडके यांचा आहे. ते कादंबऱ्यातील पात्रे सहज रंगवितात. अत्यंत सोपे संवाद लिहले. त्यांनी नेटकी लेखनशैली मराठी कादंबरीला बहाल केली.

या काळात कलेसाठी कला जीवनासाठी कला, राजकीय प्रचारासाठी कला, नैतिक मूल्यांच्या जपणुकीसाठी किंवा शहानिशेसाठी कला, दलितांच्या उध्दारासाठी कला असे अनेक वाद उसळले.

वि. स. खांडेकर यांची पहिली कादंबरी 'हृदयाची हाक' १९३० मध्ये प्रसिध्द झाली. त्यांची 'कांचनमृग', 'दोन ध्रुव', 'उल्का', 'हिरवा चाफा', 'दोन मने', 'पांढरे ढग', ' रिकामा देव्हारा', 'अमृतवेल' या सर्व कादंबऱ्यातून त्यांना वाटणारी दीनदलितांच्या उद्धाराबद्दलची मन:पूर्वक तळमळ आणि स्वार्थत्याग संपन्न ध्येयवादित्वाबद्दलची आत्यंतिक ओढ, प्रकट झालेली आहे. त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या कादंबऱ्यात उमटले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यामध्ये ग्रामीण जीवनातील दु:ख, द्रारिद्र्याचे चित्रण आलेले आहे. कथानकाच्या गुंफणीमध्ये खांडेकर अनुलोभ आणि प्रतिलोभ या दोन्ही पध्दतीचा वापर करतात. खांडेकर यांच्या कादंबऱ्यातील व्यक्तिदर्शन रेखीव आणि हवे तितके सुस्पष्ट नसते. पात्रांच्या मुखातून स्वत: खांडेकरच बोलत आहेत असे वाटते. खांडेकर यांना तत्वचिकित्सेची हौस होती. म्हणूनच त्यांची प्रत्येक कादंबरी तत्त्वाचे प्रतिपादन आणि पुरस्कार करणारी दिसते. उदा. — मुलीने जन्माचा जोडीदार निवडताना श्रीमंत अधिकार विद्वत्ता यांच्या हाकेला ओ न देता हृदयाच्या हाकेला ओ द्यावी. खांडेकर यांचा हेतू दलितांच्या

उध्दाराला मध्यमवर्गाच्या विकासाला समाजाच्या प्रगतीला पोषक ठरतील अशाच कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या.

खांडेकर यांच्या कादंबऱ्यातील तळमळ आणि ध्येयात्मकतेमध्ये एक प्रकारच्या हळव्या दुबळया आणि अतिरेकी भावुकतेशी संलग्न झालेल्या दिसून येतात. त्यामुळे त्यात वास्तवतेच्या सुसंगत दिग्दर्शनाच्या तटस्थ भूमिकेवरील रसास्वादाचा आणि सौंदर्य निर्मितीचा अभाव आढळतो. कारण त्यांचा पिंड एका भावविवश कवीचा होता. त्यांच्या कादंबऱ्यामध्ये त्यागसंपन्न ध्येयवादी पुरूषपात्राचा ठराविक साचा दिसतो. खांडेकर यांनी मराठी कादंबरीला जीवनवाद शिकविला. ध्येयदृष्टी आणि सृष्टी दिली. कादंबरीचे आशय विश्व सखोल आणि समृध्द केले.

आगरकरांच्या सुधारणावाद आणि हरिभाऊंची जीवनदर्शी दृष्टी या दोन गोष्टींच्या संघर्षित परिणामातून विकसित खांडेकर यांनी कादंबऱ्या लिहिलेल्या दिसतात. [illegible] मनाशी बाळगून [illegible] खांडेकरांची प्रवृत्ती सामाजिक [illegible] [illegible] [illegible] नवते, [illegible] [illegible] समाजातील एका [illegible] परिस्थितीचे [illegible] केले आहे [illegible] आरंभिला आणि [illegible] त्यामुळे खांडेकर [illegible] असणारा [illegible]नाभिमुखतेचा [illegible]

गजानन त्र्यंबक माडखोलकर हे प्रथितयश कादंबरीकार होत. माडखोलकर यांना मराठीतील पहिले आणि प्रमुख राजकीय कादंबरीकार म्हणतात. त्यांच्या 'मुक्तात्मा', 'भंगलेले देऊळ', 'शाप, 'कांता', 'दुहेरी जीवन' या कादंबऱ्यातून त्यांनी स्त्री– जीवनाचे अनुदार चित्रण केले आहे. स्त्रीचे–सुशिक्षित स्त्रीचे सुध्दा जिणे हे गुलामीचे, लाचारीचे, असहाय्यतेचे असे रंगविले आहे. उदा –

कांता, मीरा, रोज, सुलोचना, अनु, कांचनगौरी इ. माडखोलकर यांच्या कादंबऱ्यात येणारी स्त्री सौंदर्याची आणि प्रणयलीलांची उन्मादक वर्णने सद्‌भिरूचीला पटणारी वाटत नाहीत.

परंतू काही व्यक्तिरेखा उठावदार परिणामकारक आहेत. संस्कृतीतील वेचक शब्दांनी सजलेली त्यांची प्रगल्भ व रेखीव भाषा हे माडखोलकर यांच्या कादंबऱ्याचे एक बलस्थान आहे. माडखोलकर यांच्या कादंबऱ्या कथानक प्रधान नसतात तर विवाहीत स्त्रीच्या जीवनात पतीच्या पत्निद्रोहामुळे उत्पन्न होणारे प्रश्न सामाजिक समस्या त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून चित्रित केले आहे. प्रादेशिक जीवनाची वैशिष्टये आणि तत्त्वचिकित्सेची अधुनमधून उत्पन्न केलेली बैठक या गुणांमुळे माडखोलकरांचे कादंबरी वाङ्मय इतरांपेक्षा चटकन वेगळे जाणवते.

पु. य. देशपांडे यांच्या मते निर्बंधमय सामाजिक जाणिवांविरूध्द व्यक्तिजीवनाचे भावनाप्रधान आत्मप्रकटीकरणात्मक बंड म्हणजे कला या त्यांच्या कलादृष्टीचा उत्कट आणि प्रभावी प्रलय त्यांच्या 'बंधनाच्या पलीकडे' या कादंबरीत आलेला आहे. व्यक्तिवादाची असाधारण ओढ त्यांच्या अन्य कादंबऱ्यातूनही प्रकट होते. 'सदाफुली' कादंबरीत व्यक्तिवादी निमा आणि अशोक यांचा प्रेमविवाह सफल झालेला दाखविला आहे. ''पु. य. देशपांडे यांच्या कादंबरीत कथा निवेदन कौशल्य फारसे प्रभावी नाही 'विशाल जीवन' या कादंबरीत संकुचित, व्यक्तिनिष्ठ कला — जीवनाचे बांध फोडून विशाल सामाजिक जीवनात पदार्पण करणारे तरूण या कालखंडातील कादंबरीतून आढळतात. व्यक्तिच्या अंतर्विश्वाचे चित्रण करण्याचा पु. य. देशपांडे यांचा प्रयत्न लक्षणीय होता.''[६]

१९२० ते १९४० या कालखंडामध्ये जे कादंबरीकार होऊन गेले. त्यांच्यामध्ये आशयाची समृध्द, सरस अभिव्यक्तिची आकर्षकता दिसून येते. यात ऐतिहासिक कथांचा अभाव आढळतो.

यामध्ये गांधीवादापेक्षा साम्यवाद, समाजवादाचे चित्रण अधिक प्रमाणात झाले. स्फूर्तिदायक रसरशीत अशी कादंबरी निर्माण झाली नाही. कादंबरीकारांनी सामाजिक समस्या मध्यमवर्गीयांची सुख—दु:खे आणि स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा व अन्याय निर्मूलनाचे प्रश्न व्यक्ति—स्वातंत्र्य म्हणून प्रेमविवाहाचे चित्रण बहुतांश कादंबऱ्यात आलेले आहे. या कालखंडातील कादंबऱ्यात वास्तवभिमुखतेच्या रंगापेक्षा कल्पना रम्यतेची व तत्त्वरम्येतची छटा अधिक प्रभावी झालेली दिसते. साहित्यकारणात व्यक्तिवास रंगविला आहे. पण वस्तुनिष्ठ समाजदर्शन कमी आढळते.

कथानकाची आकर्षकता, स्वभावरेखेची सुस्पष्टता वाचकांच्या अंत:करणाची पकड घेणारे भाषावैभव या गुणांनी अलिकडच्या मराठी कांदबरीकारांनी मराठी कांदबरी वाङ्मय भूषित केलेले आहे. मध्यमवर्गीय स्त्रीने आर्थिकदृष्टया स्वतंत्र व स्वावलंबी होण्याची कल्पना उत्साहाने उचलून धरण्यात डॉ. केतकर यांनी विशेष पुढाकार घेतलेला आहे. डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्यात ढोबळ व ठोकळ बोधवाद अंर्तभूत आहे. मराठी कादंबरीची वैचारिक भूमिका उंचावण्यामध्ये डॉ. केतकर यांचा वाटा महत्त्वाचा होता.

[illegible] आहे [illegible] नायिका [illegible] शीला, सरला [illegible]

१९२० नंतरच्या कालखंडातील मराठी कादंबरीमध्ये वैचारिक, कलात्मक, आणि प्रचारात्मक वैभवांत मोलाची भर टाकणारे डॉ. केतकर वा. म. जोशी, ना. सी. फडके अशा किती तरी नामवंत कादंबरीकारांचा उल्लेख करता येईल. जीवनातील

महत्त्वाच्या समस्यांचे दिग्दर्शन करण्यात डॉ. केतकर, वा. म. जोशी या लेखकांच्या लेखणीचे स्वरूप वेगळे झालेले आहे. मराठी कादंबरीकारांनी मध्यमवर्गीयांची सुख—दु:खे आणि विशेष म्हणजे स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा व अन्याय निर्मूलनाचे प्रश्न मांडलेले आहेत.

या कालखंडातीलकादंबऱ्यामध्ये स्त्री जीवनाची वर्णने स्वाभाविक व सयुक्तिक वाटतात. या कालखंडातील कादंबऱ्यात वास्तवाभिमुखतेच्या रंगापेक्षा कल्पनारम्येतची व तत्त्वरम्यतेची छटा अधिक प्रभावी झालेली दिसते.

४) १९४० ते १९६० कालखंड -

हा कालखंड मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात नवविचारांना चालना देणारा ठरला. ही नवविचारदृष्टी नवमतवाद या संज्ञेने ओळखला जाऊ लागला. याच कालखंडात विभावरी शिरूरकर यांची 'हिंदोळयावर' ही कादंबरी प्रसिध्द झाली. या कादंबरीमध्ये लेखिकेने एका स्त्रीच्या दु:खाचे आणि तिच्या हिंदोळयावर हेलकावे खाणाऱ्या मनाचे चित्र लेखिकेने विलक्षण सामर्थ्याने रेखाटले आहे.

'दोघांचे विश्व' या कादंबरीत पत्नीची, मातेची कर्तव्ये सांभाळल्यानंतर पुरूषनिरपेक्ष म्हणजे पतिनिरपेक्ष स्वतंत्र जीवन जगण्यासाठी धडपडणाऱ्या चित्रेची कहाणी आहे. 'जाई' या कादंबरीत एका दुर्देवी स्त्रीची करूण कहाणी आली आहे. १९५० मध्ये त्यांची 'बळी' हया कादंबरीमध्ये गुन्हेगार मानल्या गेलेल्या जमातीच्या जीवनाचे, तारांच्या कुंपणापलीकडे रहाव्या लागणाऱ्या मांग, गारूडी जमातींच्या जीवनाचे अतिशय वास्तव, अतिशय सूक्ष्म आणि अतिशय भीषण चित्र या कादंबरीत आहे. 'बळी' मध्ये जीवनाला सामोरे गेल्यामुळे विभावरी यांची भाषाशैलीही बदलली आहे. त्यामुळे बळीचे सामर्थ्य व खरेपणा जाणवतो स्वतंत्र व्यक्तिविकासाच्या दिशेने वाटचाल करू लागलेल्या स्त्रीला सहन

15173

कराव्या लागणाऱ्या दु:खाची अत्यंत सखोल आणि जिवंत प्रतीती विभावरी शिरूरकर यांनी आणून दिली.

या कालखंडामध्ये कुमार रघुवीर यांनी 'उपकारी माणसे' नावाची कादंबरी लिहिली. एका मोठया अविभक्त कुटुंबाचे विविध व्यक्तींच्या नात्यागोत्यांचे, परस्पर संबंधाचे, रागालोभाचे, हेव्यादाव्याचे, सुख—दु:खाचे यथार्थ चित्रण या कादंबरीत आहे. वि. वि. बोकील यांनी सामाजिक जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण 'फोल अशा, झंझावत, ठिगळ' या कादंबऱ्यातून केले आहे. 'कुबेर की रंक', 'तू तिथं मी' या कादंबऱ्यामध्ये श्रमकरी वर्गाचे चित्रण आले आहे. तर 'आबा' या कादंबरीत खेडयातील ध्येयनिष्ठ शिक्षकाचे चित्रण रेखाटले आहे.

गीता साने यांनी आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यातून स्त्री—स्वातंत्र्याशी निगडीत असलेल्या वेगवेगळया समस्या मांडलेल्या आहेत. त्यांच्या 'निखळलेली हिरकणी', 'वठलेला वृक्ष', 'फेरीवाला', 'धुके आणि दहिवर' इ. कादंबऱ्यातून स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न मांडला आहे. शांता शेळके यांच्या काही कादंबऱ्यातून कौटुंबिक जीवन चित्रण आढळते. उदा. 'कोजागिरी', 'पुतळा', 'स्वप्नतरंग', 'मीनाक्षी', 'मायेचा पाझर' इ.

साने गुरूजी यांच्या 'आस्तिक' कादंबरीतून हिंदु—मुस्लीम एकीच्या आवश्यकतेचा संदेश दिला आहे. मर्ढेकर यांच्या 'पाणी' या कादंबरीमध्ये एका खेडयातील, एका कुटुंबातील तीन पिढयांचे जीवन व त्यांच्यावर झालेला दोन महायुध्दांच्या आणि धरण बांधण्याच्या योजनेचा परिणाम याचे चित्रण रेखाटले आहे. श्री. ना. पेंडसे यांच्या 'एल्गार' या पहिल्याच कादंबरीमध्ये त्यांनी हिंदू—मुस्लिम संघर्षाचे चित्रण केले आहे.

सन १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यसूर्याचा झालेला उदय ही आपल्या देशातील एक अत्यंत महान घटना, कारण हे स्वातंत्र्य

आपल्या देशाने शेकडो वर्षानी प्रथमच पाहिले. आणि त्यातही पुन्हा एकाच शासनसत्तेखाली असलेल्या देशाच्या एवढया मोठया भागावर प्रथमच पसरलेले होते. १९४७ नंतर काही काळ मराठी कादंबरी फारशी लिहली गेली नाही. कारण स्वातंत्र्यमुक्तीच्या प्राप्ती बरोबरच लोकांना देशाच्या विभाजनाचे जहाल हलाहल ही पचवावे लागले. त्यापायी अनन्वित यातना आपत्ती व अत्याचार सहन करावे लागले. या विभाजनाच्या घटनेने मात्र काही कादंबरीकारांची मने हादरून गेली. आणि देशविच्छेदनाच्या दारूण दृष्यपरिणामांची चित्रे त्यांनी रंगविली. दूरवरच्या कोकणातील लोकांवर हिंदू—मुस्लिम संबंधावर फाळणीची झालेली प्रतिक्रिया श्री. ना. पेंडसे यांनी 'एल्गार' मध्ये चित्रित केली आहे. स्वातंत्र्याने मराठी कादंबरीची मते मोहरून आली नाहीत, पण त्याच बरोबर सुमारे १९४७ च्या आसपास मराठी कादंबरीने विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमण करावयास सुरूवात केली.

दुसऱ्या महायुध्दानंतरच्या काळात स्वातंत्र्यप्राप्तीमुळे, शिक्षणामुळे, बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे, स्त्री—जीवनात जी परिवर्तने झाली त्याचेच पडसाद कादंबऱ्यातून उमटले आहे. मराठी कादंबरी मध्यमवर्गीयांच्या मर्यादित जीवन कक्षेच्या आत—बाहेर पडू पहात आहे. नुसती सुख—दु:खे नव्हे, तर ती सुख—दु:खे ज्या समाज जीवनामुळे साकार झाली ते समाजजीवन ही जाणून घेण्याविषयी कादंबरी उत्सुक झालेली आहे. त्यामुळे मराठी कादंबरीचे व्यक्तिदर्शन जास्त सकस, सरस, सजीव आणि म्हणूनच प्रतितीपूर्ण होऊ लागलेले आहे. यातच प्रेमप्रवण व ध्येयप्रवण कल्पना रम्यतेत रमण्याचे खेळ पुरे झाले व वस्तुस्थितीत वावरणाऱ्या व्यक्तीच्या सुख—दु:खाची ओळख करून घेण्यासाठी कादंबरी हया प्रभावी वाङ्मय प्रकाराच्या साहयाने वाचकांपर्यंत पोहचविले पाहिजे. नवोदितांना याची जाणीव स्वातंत्र्योत्तर काळात होऊ लागली. कादंबरीत करमणुकीचे साधन नसले तरी कादंबरीत जीवनदर्शन

घडविण्याचे सामर्थ्य आहे. स्वतंत्र भारतातले मराठी कादंबरीकार या सामर्थ्याची जोपासना करतील आणि व्यक्ती व समाज यांच्या प्रत्ययकारी चित्रणाने मानवतावादी विचारसरणी कादंबऱ्यातून दिसून येईल.

वरेरकर पूर्व व वरेरकर कालीन मराठी कादंबरीचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे

१) मिशनरी कार्याने ख्रिस्ती धर्म प्रसाराची प्रचंड लाट निर्माण झाली. यातून हरि केशवजीची 'यात्रिकक्रमण', बाबा पद्मनजीची 'यमुनापर्यटन' अशा कादंबऱ्या तयार झाल्या. मराठीत सामाजिक कादंबरीचा पाया घातला गेला.

२) ख्रिस्तधर्म प्रसारापासून बचाव करण्याच्या उद्देशाने हिंदुत्ववाद्यांचे प्रयत्न झाले. हिंदु धर्मातील वाईटपणा घालवून उज्ज्वल परंपरेची जाणीव सामान्यांना करून देण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

३) ह. ना. आपटे यांच्या युगाची पूर्वरचना करणाऱ्या या काळात काही कादंबऱ्या तयार झाल्या. त्यातून सामाजिक वस्तुस्थिती निदर्शक लेखन झाले.

४) कादंबऱ्यातील नायक—नायिका वातावरण सामान्य मध्यमवर्गीय समाजातील येऊ लागले. मास्तर; कारकून, शिपाई इत्यादी

५) तत्कालीन समाजातील राजकीय, सामाजिक चळवळी, सनातनी — सुधारक, पुरोगामी—प्रतिगामी, अशिक्षित—सुशिक्षित, जहाल —मवाळ, ख्रिस्तमतवादी —हिंदुत्ववादी आणि अनेक वाद—विवाद सभा—संमेलने होऊ लागली. याचे पडसाद कादंबरी वाङ्मयावर दिसू लागले.

६) बोध, प्रबोधन, शिक्षण इत्यादीच्या दडपणाखाली मराठी कादंबरी निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे प्रचार ही तिची मर्यादा ठरून अनेक दोष निर्माण झाले.

७) स्त्री–शिक्षण, स्त्री–सुधारणा हे विषय मुख्य असून पांढरपेशा मध्यमवर्गीयांच्या सुख–दुःखाचा विचार केला असून गतधवांच्या स्थितीबद्दल सहानुभूती दिसून येते.

८) स्त्री–जीवनातील समस्यांवर समाजाचे लक्ष केंद्रित केले असून स्त्री–दाक्षिण्याला (समूहाला) उपकारक विचार पसरविले.

९) १९४० ते १९६० या कालखंडातील सामाजिक कादंबऱ्या देशाच्या पारतंत्र्याच्या दुःखाशी निगडीत आहेत.

१०) कृत्रिमतेकडून स्वाभाविकतेकडे, कल्पना रम्यत्वाकडून यथार्थवादित्वाकडे, अवास्वताकडून वास्तवाकडे असे स्थूल मानाने कादंबरीच्या स्वरूपांत परिवर्तन होत गेले.

संदर्भ - सूची

१. देशपांडे कुसुमावती (मराठी कादंबरीचे पहिले शतक) मराठी साहित्यसंघ मुंबई, प्रथमावृत्ती २० जुलै १९५३. पृष्ठ क्रमांक — २२३

२. प्रदक्षिणा — भाग पहिला, (१८४० ते १९६० या कालखंडातील अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा चिकित्सक ऐतिहासिक आढावा) कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे—३०, सातवी आवृत्ती, पृष्ठ क्रमांक १७४.

३. तत्रैव — पृष्ठ क्रमांक — १८६

४. जोग रा. श्री. (मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, इ.स. १८७५ ते १९२० या कालखंडातील मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास) खंड पाचवा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे—३०, प्रथमावृत्ती — १९७३, पृष्ठ क्रमांक — ४७९

५. देशपांडे अ. ना. (१९२० ते १९५० या कालखंडातील आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास) भाग—२, व्हीनस प्रकाशन, पुणे—३०, पृष्ठ क्रमांक—९०

६. प्रदक्षिणा — भाग पहिला (१८४० ते १९६० या कालखंडातील अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा चिकित्सक ऐतिहासिक आढावा) कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे—३०, सातवी आवृत्ती पृष्ठ क्रमांक — २३२.